

РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА СР ЈУГОСЛАВИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Садржај: Становништво СР Југославије и БиХ се карактерише етнокултурним и демографским геодиверзитетом. Управо из те разноврсности проистичу регионални демографски проблеми који се могу лакше решавати на бази етничке толеранције, демократских идеала и регионалне економске сарадње.

Кључне речи: Становништво, СР Југославија, Босна и Херцеговина, Србија, Косово и Метохија, Војводина, Црна Гора, Република Српска, Федерација БиХ.

Abstract: Population of SR Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina are characterising by ethnocultural and demographic geodiversity. From this geodiversity originate regional demographic problems, which can solving on basis ethnic tolerance, democratic ideals and regional economic cooperation.

Key words: Population, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Kosovo and Metohia, Vojvodina, Montenegro, Republic Srpska, Federation BiH.

Увод

СР Југославија и БиХ су земље које имају много сличног, чак и заједничког, не само у погледу физичке географије, него и у погледу културног предјела, социо-географске структуре, демографске карте. Сличне карактеристике узрокују и сличне проблеме, који се могу лакше ријешавати у духу етнокултурне толеранције, разумијевања и сарадње. Циљ овога рада је да подстакне упоредна регионална истраживања и да укаже на неке основне социо-географске и демографске карактеристике становништва СР Југославије и БиХ, у циљу бољег међусобног упознавања. Међусобно упознавање је увијек први корак ка дефинисању и рјешавању заједничких проблема.

* Др Мирко Грчић, ред. проф., Географски факултет, Београд.

1. СЛОЖЕНОСТ ЕТНИЧКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ У СР ЈУГОСЛАВИЈИ

Република Србија

Површина Републике Србије износи 88 563 км², на њој живи 9 778 991 становника, што чини 86,7% територије и 94% становништва СР Југославије. Унутар ње су двије аутономне покрајине (Војводина и Косово и Метохија) и Централна Србија (55 968 км² и 5,81 мил. становника). Аутономне покрајине међусобно су дијаметрално супротне са гледишта демографског, привредног и културног развоја. Србија је етнички веома хетерогена, чак осам етничких група има удио у њеном становништву већи од 1%. Само четири етничке групе билеже раст становништва: Албанци, Муслимани, Роми и Срби, с тим што је пораст прве три узрокован високим природним прираштајем а четврте – позитивним миграционим салдом. Повећању броја Срба доприноси и чињеница да се значајан број Југословена (1981. г. - 442 000 или 4,7%) и Црногораца колониста у Војводини, сада више изјашњавају као Срби. Апсолутни број Срба расте у другој половини 20. вијека, али релативни удио се смањује (осим у периоду 1953-61). Смањивање релативног удјела Срба за око 9% у посљедњих пола вијека је посљедица енормног повећавања броја албанског живља. На примјер, 1948. године у Србији је живјело само 532 000 Албанаца, који су они чинили 8,1% становништва републике. По попису 1991. године има их три пута више, а њихов удио износи 16,5 % (!).

Миграциони салдо Срба у Србији је позитиван. Послије Другог свјетског рата то је била посљедица колонизације Војводине, којом је највише захваћено српско становништво из БиХ и Хрватске. Економска имиграција није никад престајала, а у новије вријеме позитиван миграциони салдо је појачан доласком избјеглица из ратом захваћених подручја Хрватске и БиХ. Територијални размјештај Срба у Србији је неравнотежан. Најмање је српског становништва на Косову и Метохији и дијеловима старе Рашке. Срби су мање заступљени и у неким општинама јужне и југоисточне Србије, и у сјеверним дијеловима Војводине.

Табела 1. - Промјене броја и удјела Срба у Србији

Година пописа	Реп. Србија		Центр. Србија		АП Војводина		АП Космет	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1948.	4.823730	73,9	3.810573	92,1	841246	50,6	171911	23,6
1953.	5.152939	73,8	4.088724	91,7	874346	51,1	189869	23,5
1961.	5.704686	74,6	4.459953	92,5	1.017717	54,9	227016	23,5
1971.	6.016811	71,2	4.699415	89,5	1.089132	55,8	228264	18,4
1981.	6.182155	66,4	4.865283	85,4	1.107375	54,4	209497	13,2
1991.	6.428420	65,8	5.081766	87,3	1.151353	57,3	195301	10,0

Извори: Статистички годишњаци ФНРЈ и СФРЈ за одговарајуће године.

Централна Србија

По попису из 1991. године на територији Централне Србије забиљежено је следеће стање: Срби 5.108.862 (87,9%), Муслимани 174.371 (3%), Југословени 145.873 (2,5%), Албанци 75.725 (1,3%), затим Црногорци 74.096, Роми 70.126, Македонци 27.596, Хрвати 22.536, Бугари 24.335, Власи 17.672, Словаци 3.227, Мађари 4309, Румуни 3507, затим Чеси, Нијемци, Русини, Јевреји и други. Број и удео у етничкој структури су повећали Срби, Муслимани, Роми и Албанци. Број Срба се повећавао захваљујући позитивном миграционом салду, природном прираштају и преласку већег дијела „Југословена“ у Србе. У централној Србији живи око 60% свих Срба на Балканском полуострву. Само у седам општина Срби нису имали апсолутну већину. То су три општине са муслиманском већином: Сјеница (22,3% Срба), Нови Пазар (22,2%) и Тутин (4,1%), двије са бугарском: Димитровград (22,5%) и Босилеград (9,9%) и двије са албанском већином: Бујановац (29,3%) и Прешево (8,4%).

Косово и Метохија

Косово и Метохија су историјско-географске области укупне површине од 11 хиљ. км², са око 2 мил. становника. Око 81,6% становништва чине Албанци, а остало су Срби, Црногорци, Турци, Цигани и други. По подацима 1999.г. наталитет је износио око 19 промила, морталитет 4 промила, а природни прираштај 15 промила, што је знатно мање него 1991. г. То указује да и становништво ове покрајине улази у фазу транзиције. Процент неписмених је висок, износи око 9% за мушкарце и 26% за жене. Главни град Приштина има око 155 хиљ. становника.

На Косову и Метохији миграције су доста утицале на измијене етничке структуре становништва. Од 17. вијека структура становништва се мијења у корист Албанаца. Према попису 1991. г. на Косову и Метохији живјело је укупно 1.956.196 становника. Најбројније етничке категорије били су: Албанци 1.596.072 (81,6%), затим Срби 194.190 (9,9%), Муслимани 66.189 (3,4%), Роми 45.745 (2,3%) Црногорци 20.365 (1%), Турци 10.445 (0,5%) и остали (0,5%). Нешто више од од 8000 католика из Јањева се национално определили као Хрвати, а један број њих се иселио у Хрватску (Кистање). Само 3457 лица се изјаснило као Југословени. Та етничка слика је још више упрошћена услед расељавања неалбанског становништва посљедњих година, и високе стопе природног прираштаја Албанаца, највеће у Европи. Према томе, на Косову и Метохији преко три четвртине становништва данас чине Албанци, једну четвртину остале етничке групе, међу којима су најбројнији Срби. Значајне српске енклаве су у општинама Лепосавић, Штрпце, Липљан, Косовска Митровица и другим.

Војводина

Војводина (21,5 хиљ. км² и 2 мил. становника) је прави етнички мозаик. Наталитет и природни прираштај су најнижи у Југославији. Главни град Нови Сад (266 000 становника у административном подручју), други је по величини град у Србији. Од почетка 19. вијека он је центар српске националне културе

и српског препорода, због чега га с правом називају „Српска Атина“. Војводина је вијековима била простор на којем су се укрштале миграционе струје и дешавали конвергентни и дивергентни етнички процеси. Данашња етничка слика Војводине формирала се током 20. вијека. Спровођењем аграрне реформе после Првог свјетског рата досељено је око 6 500 породица (око 35 000 становника) из Лике, Црне Горе, Херцеговине, Босне и Македоније. После Другог свјетског рата на територији Војводине насељено је око 37 000 породица (250 000 становника) из планинских и ратом опустошених крајева. Из Босне и Херцеговине дошло је 12 500, из српских предјела у Хрватској око 8300, из уже Србије око 6200, из Црне Горе око 6000, Македоније до 4000 и Словеније око 500 породица (*Ђурић В., 1957*).

По попису из 1991. г. у Војводини је живјело укупно 2.013.889 становника. Од тога било је: Срба 1.143.723 (56,8%), Мађара 339.491 (16,9%), Југословена 174.295 (8,7%), Хрвата 74.808 (3,7%), Словака 63.545 (3,2%), Црногораца 44.838 (2,2%), Румуна 38.809, Рома 24.366, Буњеваца 21.434, Русина 17.652, Македонаца 17.472, Муслимана 5.851, Украјинаца 5.001, Немаца 3.808 (1981), Арбанаса 2.556, Словенаца 2.563, Бугара 2.363, Чеха 2012 (1981.), и осталих око 16.000. Овоме треба додати да се национално није изјаснило 5.427 становника, а као Југословени се изјаснило 174.295, док је непознатог порекла било 15 493 лица.

Срби се убрајају у најстарије становнике Војводине. Они су се етнички освјежавали сталним досељавањем становништва из планинских предјела. Имају апсолутну етничку већину у 31 општини (од укупно 45) а релативну у 4.

Табела 2. – Етничка структура становништва СР Југославије, 1991. г.

Етничка припадност	С Р Ј	Црна Гора	С р б и ј а			
			Свега	Ц. Србија	Војводина	Космет
1	2	3	4	5	6	7
Срби	6 504 048	57 453	6 446 595	5 108 862	1 143 723	194 190
Црногорци	519 766	380 467	139 299	74 096	44 838	20 365
Југословени	349 784	26 159	323 625	145 873	174 295	3 457
Албанци	1 714 768	40 415	1 674 353	75 725	2 556	1 596 072
Бугари	26 922	46	26 876	24 335	2 363	178
Буњевци	21 434	-	21 434	-	21 434	-
Власи	17 810	3	17 807	17 672	132	3
Мађари	344 147	205	343 942	4 309	339 491	142
Македонци	47 118	1 072	46 046	27 596	17 472	978
Муслимани	336 025	89 614	246 411	174 371	5 851	66 189
Роми	143 519	3 282	140 237	70 126	24 366	45 745
Румуни	42 364	33	42 331	3 507	38 809	15
Русини	18 099	26	18 073	400	17 652	21
Словаци	66 863	65	66 798	3 227	63 545	26
Турци	11 263	28	11 235	603	187	10 445
Хрвати	11 650	6 244	105 406	22 536	74 808	8 062
Остали	44 244	1 906	42 338	17 754	18 944	7 640
Неизјашњени	11 849	943	10 906	5 291	5 427	188
Регионална припад.	5 910	998	4 912	2 338	2 503	71
Непознато	56 443	6 076	50 367	32 465	15 493	2 409
Укупно	10 394 026	615 035	9 778 991	5 808 906	2 013 889	1 956 196

Извор: СЗС, Попис становништва 1991.

Мањи удио Срба имају углавном општине на сјеверу Бачке, гдје доминирају Мађари: Бечеј, Чока, Бачка Топола, Ада, Суботица, Мали Иђош, Сента и Кањижа, као и двије словачке општине: Ковачица и Бачки Петровац. Хрвати, а затим Буњевци и Шокци као подгрупе, насељени су у Срему и на сјеверу Бачке, вјероватно из српских крајева у вријеме Турске. Црногорци су се населили у вријеме колонизације послје Другог свјетског рата (у Бачку), као и Македонци (у Банат), Словенци, Срби из Херцеговине, Лике и Далмације. Мађари су се доселили у Панонску низију у 9. вијеку. У Војводини су се највише проширили од 18. вијека, као и Румуни. Током 18. вијека досељени су Русини, Словаци, Бугари, Роми, Јевреји, Нијемци и други, под утицајем ондашње аустријске власти. У том шаренилу народа историјски влада етничка и вјерска толеранција. Војводину због тога називају „Мала Европа“.

Црна Гора

Црна Гора је етнички доста хетерогена. По попису 1991. г. у Црној Гори је живјело 615.035 становника. Најбројнији су били: Црногорци 380.467 (61,9%), Муслимани 89.614 (14,6%), Срби 57.453 (9,3%) и Албанци 40.415 (6,6%). Као Југословени изјаснило се 26.159 или 4,2%. Припадника осталих етничких група је знатно мање. Црногорци су 1991. године апсолутну етничку већину имали у четрнаест, а релативну у три општине (од укупно 20). Муслимани су били апсолутно у већини у општинама Рожаје (88%) и Плав (58%) а Албанци у Улцињу (72,1%). Етнички најхетерогенија општина је Тиват (Црногорци 33,4%, Хрвати 23,4%, Југословени 20,6%, Срби 15% итд.). Сјеверни и сјеверозападни дијелови Црне Горе могу се сматрати аутохтоним српским просторима, који су били у саставу старе Рашке. У другој половини 20. вијека значајан број Срба се насељава у приморском дијелу Црне Горе. Општине са највећим удјелом Срба биле су 1991. г. Херцег Нови (31%), Пљевља (24,3%), Будва (22,5%), Тиват (15,1%) и Котор (14,1%). Најмањи удио српског становништва имале су општине Цетиње, Улцињ, Плав и Рожаје. Сјеверни дио Црне горе је изразито емиграционо подручје. Знатан број Срба избјеглих са ратом захваћених подручја 1991-99. г. (БиХ, РС Крајине, Косова и Метохије) доселио се у Црну Гору.

2. СЛОЖЕНОСТ ЕТНИЧКЕ И ДЕМОГРАФСКЕ СИТУАЦИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ни један од три доминантна народа у БиХ - Срби, Бошњаци (Муслимани) и Хрвати, није имао у посљедњих пола вијека апсолутну већину, али је дошло до смјене најбројније етничке групе. Према пописима становништва 1948, 1953. и 1961. године најбројнија етничка група у БиХ били су Срби, а 1971, 1981. и 1991. године првенство су преузели Муслимани. У периоду 1948-1991. г. процентуално учешће Муслимана повећало се за 12,8% а Срба и Хрвата се смањило за -13,1% односно -5,5%. Број Муслимана (сада Бошњака) је више него удвостручен, захваљујући високом природном прираштају, који је двоструко већи него код Срба и Хрвата. Број Муслимана током 20. вијека повећао се за 3,5 пута, а број Срба и Хрвата се смањило за 2 пута. Однос броја Срба према Муслиманима 1910. године био је 1,4:1, а 1991. г. та пропорција се

обрнула у корист Муслимана, 1:3,5. У Босни и Херцеговини живи 81,5% свих Муслимана на тлу бивше Југославије. Број „Југословена“, који су највише потицали из мјешовитих бракова био је 1991. г. значајан – 323.280 или 7,9% становништва БиХ.

Промијене броја Муслимана су резултат не само високог природног прираштаја, него и различитих класификацијских рјешења. Према попису 1948. године они су пописивани као „Неопредијељени муслимани“ (са малим словом и третманом религијске групе), „Срби-муслимани“ или „Хрвати-муслимани“, 1953. као „Југословени-неопредијељени“, 1961. као „Муслимани (етничка припадност)“, 1971. као „Муслимани у смислу народности“, а 1981. и 1991. године као „Муслимани“. Сада се изјашњавају као „Бошњаци“. Ове честе класификацијске промијене илуструју пут политичког претварања једне религијске групе у нацију. Због ових промијена класификацијских рјешења у пописима, њихов број у БиХ јако варира: 1948. г. било их је 788.403, 1953. било их је 891.800, 1961. забиљежен је пад на 842.248, да би 1971. године био регистрован необјашњиво висок пораст на 1.482.430. По попису 1981. било их је 1.630.033 а 1991. године 1.898.963. Муслиманско становништво више је сконцентрисано у градовима. Само двије општине биле су 1991. г. етнички готово чисто муслиманске – Цазин и Велика Кладуша. Висока стопа natalитета код Муслимана је резултат вјерских схватања, традиционалног модела проширене репродукције породице, повољне економске и друштвене климе након добијања статуса нације у бившој СФРЈ.

Хрватско становништво у БиХ има низак природни прираштај и велику просторну покретљивост. Услијед тога његово учешће у етничкој структури БиХ стално опада. Скоро чисто хрватске општине биле су (1991.г.) Томиславград, Љубушки, Читлук, Лиштица, Груде и Посушје – све у Херцеговини.

Таб. 3. Етничка структура Републике БиХ, Републике Српске и Б-Х Федерације

Територије	Год.	Срби	Хрвати	Бошњаци	Остали	Укупно
БиХ*	Број	1 365 093	759 906	1 898 963	98 570	4 364 574
	%	31,2	17,4	43,5	7,0	100
Процјене						
Република Српска**	Број	1 198 000	32 000	150 000	137 000	1 477 000
	%	81,1	2,2	10,2	6,7	100
Федерација БиХ***	Број	72 762	504 711	1 698 760	21 541	2 297 774
	%	3,2	22	73,9	0,9	100
Пројекције под претпоставком да није било рата (1998)						
Република Српска**	Број	851 832	148 968	515 887	130 811	1 660 751
	%	51,3	8,9	31,1	7,9	100
Федерација БиХ**	Број	504 504	578 595	1 526 810	241 801	2 843 946
	%	17,9	20,3	53,7	8,5	100

* Подаци за 1991; **Подаци за 1998; ***Подаци за 1999.

Извори: СЗС, Попис становништва, 1991.г; Статистички завод Федерације БиХ, публиковани материјали; Шпирић Н. и Маријанац З., 1999.; материјали УНХЦП - процјене под претпоставком да није било рата, за 1998.

Српско становништво такође опада. По попису 1948. г. Срби су чинили 42% од укупног становништва и били најбројнија етничка категорија у БиХ. По попису 1991.г. њихово учешће је опало на 31,3%, тако да су изгубили првенство у корист Муслимана. Годишња стопа природног прираштаја Срба 1991. године је скоро четири пута мања од оне коју су имали 1954. године. Осим тога, Срби из БиХ имају негативан миграциони салдо, а значајан број њих се изјаснио као „Југословени“.

Табела 4. - Кретање броја Срба и миграциони биланс Срба у БиХ

Година	Број	Удио (%)	Досељени	Исељени	Биланс
1948.	1.136.116	44,3	21.502	143.604	- 122.102
1953.	1.264.372	44,4	-	-	-
1961.	1.406.057	42,9	51.590	188.106	-136.516
1971.	1.393.148	37,2	52.345	250.849	-198.504
1981.	1.320.738	32,0	48.304	266.637	-218.333
1991.	1.369.258	31,4	-	-	-

Извор: СЗС, Пописи становништва (за одговарајуће године).

Број Срба у БиХ је растао у периоду од 1948 - 1961. године, затим постепено опада до 1991., када је забиљежен благи раст. Удио Срба у становништву је био у порасту само непосредно послје Другог свјетског рата, од 1948-1953. године, а касније стално опада. На опадање броја Срба утиче смањење природног прираштаја и повећавање негативног миграционог биланса. Повећање броја Срба у 1991. години резултат је повратка једног дијела становништва из „Југословена“ у „Србе“. Тај процес је био још драстичнији код Муслимана, а код Хрвата није био значајан јер се они ни раније нису много изјашњавали као Југословени. Висок негативан миграциони биланс Срба у БиХ био је компензован високим природним прираштајем до 1960-их, који затим губи темпо а емиграција се повећава.

Срби су 1991. године имали у БиХ *апсолутну већину* у 31 општини (од укупно 109). Преко 90% Срба у етничком саставу имале су сљедеће општине: Дрвар, Бос. Грахово и Шековићи; од 80-90% Љубиње, Србац, Челинац, Лакташи, Билећа; од 70-80% Гламоч, Мркоњић Град, Бос. Петровац, Невесиње, Прњавор, Рудо; од 60-70% Требиње, Бос. Дубица, Пале, Соколац, Скендер Вакуф, Гацко, Калиновик, Бос. Нови; од 50-60% Бос. Градишка, Бијељина, Хан Пијесак, Угљевик, Лопаре, Теслић, Бања Лука, Чајниче и Купрес. *Релативну већину* Срби су имали у четири општине: Кључ, Илијаш, Дервента и Модрича. *Висок удио* Срба (30-50%) био је у општинама Фоча, Приједор, Власеница, Сански Мост, Бос. Шамац, Добој, Доњи Вакуф, Рогатица, Котор Варош, Зворник, Илича, Вогошћа, Братунац, Бос. Брод, Вишеград и Маглај. Велики број Срба живио је у градовима, највише у Сарајеву, Тузли, Зеници, Мостару, Бихаћу. На простору ових градских општина живјело је 277.117 или 20,2% од укупног броја Срба у БиХ. Наведени називи општина и градова, као и њихове границе и етничка структура, послје пописа 1991. године су значајно измијењени услјед познатих догађаја.

Република Српска

На територији Републике Српске (25 053 км²) по попису 1991. г. живјело је 1 623 842 становника (64,8 ст/км²). Тај број је знатно смањен услед жртава и прогона у рату 1992-95. г. Процијењени број становника 1998. г. износио је 1 448 537 или 57,8 ст/км² (*Шпирић Н. и Маријанац З., 1999*). Становништво које је 1991. г. живјело на данашњој територији Републике Српске већином је било српско (око 56,6 %), а 1998. г. тај удио се повећао на 81,1%. На тој територији је 1991.г. живјело око 64% свих Срба у БиХ, а 1998. г. око 94,3%. Слична појава може се пратити код Бошњака и Хрвата у Федерацији БиХ (види таб. 3). Етничка територијална хомогенизација ће се смањивати у мјери у којој се буду враћала избјегла и расељена лица на своје матичне територије.

3. РЕГИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСKE ТРАНЗИЦИЈЕ

Демографска транзиција на подручју Југославије и БиХ има дугорочно значајне регионалне варијације. Опадање морталитета, праћено смањивањем наталитета при крају 20. вијека, наступило је најприје у Војводини са спорим темпом, иза тога је знатно брже захватило дијелове средишње Србије и Републике Српске; затим се транзиција јавила у Црној Гори која има традиционално низак морталитет и нешто спорије опадање наталитета. Посљедњи су у транзицију ступили Косово и Метохија, гдје је брзи пад морталитета последице Другог свјетског рата, уз лагано смањивање наталитета, довели до праве демографске експлозије.

Раст становништва у дужем периоду није био под већим утицајем *спољашњих миграција*, осим донекле, у Војводини и Црној Гори крајем 19. и почетком 20. вијека, кад су миграције из јужнословенских земаља у Америку узеле маха. На другој страни, *ратни губици* становништва у Првом и Другом свјетском рату на овим просторима били су дугорочни фактор ограничења. Захваљујући социјалним и другим мјерама, демографски процес је последице рата релативно брзо стабилизован, тако да се од пописа 1948. г. до пописа 1991. г. могу пратити ефекти даљег савременог тока демографске транзиције. *Грађански ратови* на овим просторима (1992-95) су покренули велике *миграције*, нарочито појединих етничких група, и у много чему су промијенили текуће демографске процесе и географски размјештај становништва. Иако су ове миграције биле веома обимне, ипак су у демографским променама у појединим регионалним цјелинама биле пресудне компоненте раста становништва и природни прираштај са ефектима транзиције (види табелу бр. 5).

Економски, социјални и етнички фактори јако су утицали на *диференцирање регионалног раста* становништва у периоду 1948-1993.г. У том раздобљу дошло је до поларизације простора на два региона са супротним демографским трендом: 1. Регион недовољног демографског раста (Војводина, средишња Србија, данашња Република Српска), и 2. Регион превеликог раста (Косово и Метохија, Санџак, делови данашње Бошњачко-хрватске федерације). Први регион насељен је претежно етничким групама које се демографски слабо обнављају (поред српске, мађарске, хрватске, словачке, бугарске и око двадесет других мањих етничких заједница). Други регион је насељен

Табела 5. – Кретање броја становника у другој половини XX вијека

Територије	У хиљадама			Индекс 1993/48	Индекс 1999/48
	1948. г.	1993. г.	1999.г.		
Југославија	6 905	10 480	10630	152	154
Црна Гора	377	626	651	166	173
Република Србија	6 528	9 854	9979	151	153
Средишња Србија	4 154	5 609	5763	140	139
Војводина	1 640	2 002	1959	121	120
Косово и Метохија	773	2 043	2257	264	292
БиХ	2 564	4 365	...	170	...
Република Српска	1 449**
БиХ Федерација	2 298***

Извори: Статистички годишњаци Југославије, за одговарајуће године. *Податак за 1991. г. **Процјена за 1998. г. (Шпирић Н., Маријанац З., 1999). ***Процјена (Статистички годишњак БиХ Федерације 2000). Према процјенама УНХЦР под претпоставком да није било рата у Републици Српској би 1998. г. било 1 661 000 а у БиХ Федерацији 2 844 000 становника.

претежно етничким групама чија је репродукција веома висока (албанска, ромска, турска, бошњачка). Подаци о броју и расту укупног становништва и његовој старосној структури веома су значајни за оцену демографских прилика уопште и посебно за развој производње, школства, здравства, војске и других сфера привредних и услужних дјелатности.

Поремећаји у репродукцији становништва настали током транзиције имају вишеструке и дугорочне последице. Испољавају се двојачко – као поремећаји због недовољног наталитета у Војводини, средишњој Србији и Републици Српској и прекомерног наталитета на Косову и Метохији и у Санџаку. Друштвени услови ових поремећаја, као и вредносни и етички чиниоци, репродуктивне норме и институције битно се разликују у ова два модела репродукције као и по регионалним цјелинама. То чини демографску ситуацију сложенијом и тежом. Дугорочним тенденцијама демографске транзиције које послједе седамдесетих година узимају неповољне облике, придружују се у деведесетим годинама демографске последице сецесије, ратова у бившој Републици Српској Крајини и у БиХ и санкције. Комбинација дугорочних и краткорочних фактора ствара негативне демографске ефекте са многим социјалним, економским, политичким и етничким посљедицама.

Проблем недовољног природног прираштаја је у вези са три важна момента: прво, наталитет је мањи од морталитета, због чега се становништво бројчано смањује, без обзира на утицај миграција; друго, депопулациона подручја се у посљедњих 15 година шире, што значи да то није пролазна појава већ трајнија тенденција; треће, раскорак између реалних друштвених потреба за рађањем и представа родитеља о пожељном броју дјеце достигао је опасан ниво, који пријети да убрза депопулацију.

Проблем опадања наталитета настао је у вези са низом социјално-економских проблема, као што су: неповољан положај жене у друштву, сукоб материнских и професионалних улога жене, криза брака, економске и социјалне тешкоће породица са дјецом, утицај тржишта радне снаге на репродуктивно понашање појединаца итд. Та околност налаже да се против недово-

лног рађања користе одговарајућа средства *популационе политике*, како би се побољшао материјални положај породица са дјецом. Регионалне и етничке разлике у нивоу наталитета захтијевају диференцирану демографску политику, како би се у депопулационим подручјима рехабилитовало рађање. Диференцирана популациона политика је немогућа без етничке толеранције, разумевања и сарадње.

4. РЕГИОНАЛНИ ДИСПАРИТЕТИ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Плодност становништва

Наталитет је најважнија демографска варијабла јер је то основна компонента природног прираштаја, раста и старосне структуре становништва. У условима ниског морталитета, какав је данас у већини региона СРЈ и БиХ, плодност становништва је основни динамички фактор демографских промјена, које утичу на многобројне социјалне и економске процесе. Отуда је веома висок или веома низак наталитет ограничавајући чинилац друштвено-економског развоја региона. Ниво плодности становништва је регионално издиференциран – заступљени су региони екстремно ниског и екстремно високог наталитета.

Број живорођене дјеце у периоду од 1948-1999. године смањено се за 54% у Војводини, 52% у средишњој Србији, 27% у Црној Гори и за око 25% у БиХ. На Косову и Метохији међутим, према расположивим подацима за период 1947-89, број рађања је повећан за 95%, што значи да је скоро удвостручен.

Стопа наталитета, која представља однос између броја живорођене дјеце и укупног броја становника средином посматране године, потврђују велике регионалне разлике у нивоу рађања. Ова стопа већ годинама опада и 1999. г. је опала у средишњој Србији на 9,3 промила, у Војводини на 9,5 промила и у Црној Гори на 13,6 промила. На другој страни, на Косову и Метохији стопа наталитета је до средине шездесетих година износила више од 40 промила, да би се 1989. спустила на 27,7 промила а 1999. на 19 промила.

Стопа укупног фертилитета, која изражава број живорођене дјеце коју би родила свака жена у току прокреативног периода (уколико би све жене доживјеле крај прокреативног периода, који би био стабилан), непосредније одражава промјене у репродуктивном понашању жена. Како је овом стопом искључен утицај старосне структуре жена у прокреативном добу живота, изоштравају се разлике између региона високе и ниске плодности. Наиме, стопа укупног фертилитета од око 2,1, обезбеђује просто обнављање генерација. У Војводини, средишњој Србији и Републици Српској та стопа је око 1,6 или за око 20% нижа. Ова подручја се већ више од три деценије суочавају са проблемом недовољног рађања. У Црној Гори наведена стопа је у периоду 1953-99. г. више него преполовљена – опала је од 4,5 на 1,8. На Косову и Метохији стопа укупног фертилитета такође опада, али је још увијек висока, око 3,7 и двоструко је виша од оне у Војводини и средишњој Србији, убједљиво највећа у Европи. Међу најважнијим чиниоцима плодности су религијски, културни, психолошки, социолошки, антрополошки, а можда и политички.

Економски чиниоци су изгледа у обрнутој сразмери с плодношћу становништва.

Пад плодности становништва испод нивоа прости репродукције генерација, који траје већ неколико деценија, условио је брзи пад природног прираштаја, отворену депопулацију и одмакло старење становништва у депопулационим подручјима. Становништво Војводине и средишње Србије у посљедњих десет година се не обнавља природним путем, а 1999. г. стопа природног прираштаја износила је $-5,4$ промила у Војводини и $-3,2$ промила у средишњој Србији. Становништво ових подручја има оштар силазни тренд. Просјечна годишња стопа раста становништва 1999. г. износила је у Црној Гори око 5 промила, док је у средишњој Србије пала на ниво испод 0,2 промила а у Војводини је са негативним предзнаком од $-0,1$ промил (*Рашевић М., 1999*).

Промјене у старосној структури крећу се у правцу сталног смањивања удјела младих генерација уз истовремено повећавање удјела старих лица. Тако се 1991. године становништво Војводине и средишње Србије налазило у фази демографске старости. У Војводини је било 20,6% а у Србији 20,4% становништва до 14 година старости и 9,3%, односно 9,8% становништва старијег од 65 година. Старосна структура Црне Горе је знатно повољнија - удео становништва до 14 година износи 25,3% а становништва старијег од 65 година 8,2%.

На Косову и Метохији услед закаснеле и споре транзиције плодности становништва, демографска кретања имају супротан предзнак. У условима брзог опадања морталитета и високог наталитета, природни прираштај је константно висок (између 29 и 19 промила), старосна структура је млада (учешће становника до 19 година старости креће се од 50% у 1953. до 48% у 1991.г.) и пораст броја становника је убрзан (од 800 хиљада у 1953. на 2 милиона у 1991.г.) са просјечном годишњом стопом раста од 2,2%. Овако велики пораст броја становника је један од узрока економских тешкоћа у покрајини. Проблем регионалних разлика у нивоу плодности становништва додатно отежава чињеница да различити репродуктивни модели припадају различитим етничким заједницама, па чак и различитим културним круговима. Жене албанске, муслиманске и ромске националности много више рађају у односу на припаднице других националности. То се одражава на промјене у регионалној етничкој структури становништва у корист субпопулација са високом плодношћу. Због тога су се удјели свих националности смањили, осим Албанаца, Муслимана и Рома, чије се учешће повећало са 6,7% на 16,5%; са 0,3% на 3,2% и са 0,8% на 1,4% у становништву СР Југославије (*Рашевић М., 1999*).

Регионални диспаритети природног кретања становништва постоје и у БиХ. Према подацима из 1991. г. наталитет у БиХ био је осредњи (14,8), морталитет испод просјека (6,4) а природни прираштај умјерен (8,4 промила). Рат 1992-95 г. и миграције, утицали су на неповољна кретања виталне статистике. Подаци за период од 1995-2000. г. у Републици Српској указују на низак наталитет, просјечан морталитет и негативан природни прираштај. У неколико послјератних година (послије 1995.) евидентно је смањивање морталитета одојчади и повећавање просјечног годишњег броја склопљених бракова, те се може очекивати повећање броја живорођене дјеце и повећање природног прираштаја. Стање у природном прираштају је још увијек алармантно, јер то утиче на старење становништва и смањивање радно способног контингента.

Више од 4/5 општина има низак природни прираштај, испод 5 промила. На овакво стање утицала су ратна дејства, миграције, економска криза и – велики број абортуса. Здравствене, социјалне установе и државни органи улажу одређене напоре за повећање наталитета, смањење морталитета, повећање природног прираштаја, смањење смртности одојчади, али за ријешавање тих проблема потребна је конкретна и свеобухватна реализација демографске политике (Шпирић Н., Маријанац З., 1999).

Смртност становништва

Просјечно трајање живота је један од индикатора здравственог стања становништва, нивоа морталитета и чак нивоа економске развијености. Према подацима о морталитету старосних група у СР Југославији 1991. г. израчунато је просјечно трајање живота жена од 74,6 година и мушкараца од 69 година. Оно се веома повећало у односу на 1950. годину, и то за жене 18,6 а за мушкарце 15,5 година, али тај пораст у посљедње вријеме малаксава.

На свим подручјима СР Југославије модел морталитета према узроцима смрти јасно показује да доминирају болести кардиоваскуларног и респираторног система и неоплазме, тј. болести чији је узрок сам човек односно индивидуално понашање и начин живота. Пушење, неадекватна исхрана, аклохолизам, дрога, недовољна физичка активност, касно јављање код лекара, битни су фактори морталитета у нашој средини уопште, посебно веће смртности мушког становништва. Посљедњих година придружују им се депресије и стрес, који узрокују психосоматска обољења и смањује имунитет организ-

Таб. 6. – Подаци виталне статистике за 1950. и 1999. годину

Територије	Живорођени		Умрли		Прираштај	
	1950.	1999.	1950.	1999.	1950.	1999.
СР Југославија	210 423	123 970	93 524	115 461	116 899	8 509
Црна Гора	11 904	8 828	3 482	5 393	8 222	3 435
Република Србија	198 519	115 142	89 842	110 068	108 677	5 074
Средишња Србија	120 412	53 536	53 361	72 173	67 051	-18 637
Војводина	42 885	18 686	23 490	29 291	19 395	-10 585
Косово и Метохија	35 222	42 920	12 991	8 624	22 237	34 296
Република Српска*	...	13 527	...	12 469	...	1058
БиХ Федерација*	...	31 480	...	16 210	...	15270
Стопе на 1000 становника						
СР Југославија	29,5	11,7	13,1	10,9	16,4	0,8
Црна Гора	30,0	13,6	9,3	8,3	20,7	5,3
Република Србија	29,5	11,5	13,3	11,0	16,1	0,5
Сред. Србија	38,1	9,3	12,4	12,5	15,6	-3,2
Војводина	25,5	9,5	14,0	15,0	11,3	-5,4
Косово и Метохија	46,1	19,0	17,0	3,8	29,1	15,2
Република Српска*	...	9,4	...	8,7	...	0,7
БиХ Федерација*	...	14,1	...	7,3	...	6,8

Подаци за Републику Српску и БиХ Федерацију односе се на 1998.г.

Извори: Статистички годишњаци Југославије, за одговарајуће године; Статистички годишњак БиХ Федерације 1999; РЗС Републике Српске, Демографска статистика, стат. билтен бр. 2, 2000.

ма. Важни фактори су такође економска и еколошка криза, неадекватна здравствена заштита и недостатак лекова. У посљедњих десет година се повећава смртност биолошки најосјетљивијих старосних група, одојчади и лица старијих од 60 година. Дошло је такође до пораста морталитета мушког становништва старости 15-49 година, и то за категорије узрока смрти „несрећни случајеви – жртве рата“, „убиства“, „самоубиства“, „тровања и повреде“. Регистрован је и пораст обољења становништва у широкој скали болести, у свим старосним групама. Психолошки, социјални, економски и здравствени проблеми су такве природе да се не могу брзо ријешити и они ће још дуже вријеме утицати на услове смртности становништва, укључујући и њихова посредна дејства (Мацура М., 1999).

5. УЛОГА МИГРАЦИЈА У РЕГИОНАЛНОЈ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈИ СТАНОВНИШТВА

Јован Цвијић је издвојио двије врсте миграција на Балканском полуострву у прошлости (Цвијић Ј., 1966). Прва су масовне сеобе, као што су биле оне под патријарсима са Косова и Метохије, или избјеглице у новије вријеме. Друга врста су етапне сеобе (од мјеста до мјеста, од насеља до насеља) вијековног трајања, које је Цвијић назвао „метанастазијска кретања“. Становништво се тражећи спаса од зулума и других невоља, кретало у одређеним правцима, које називамо миграционе струје. Јужнословенске земље су изукрштале многим **миграционим струјама**, међу којима су биле најзначајније: *шопска, тимочко-браничевска, моравско-вардарска, косовско-ресавска, и најзначајнија – динарска струја*.

У 20. вијеку се суочавамо са миграторним токовима који су били различити како по типу тако и по узроцима и посљедицама, што и данас траје. Од завршетка Другог свјетског рата па до данас можемо издвојити четири главне врсте миграција. Прва су **миграције село-град**, на први поглед неосјетна али ипак непрекидна миграција, која изазива процес урбанизације становништва и депопулацију сеоских подручја. Друга врста су **миграције на „привремени“ рад у иностранство**. Велики број (око 4 мил.) исељеника и њихових потомака данас живи у САД, Канади, Аргентини, Њемачкој, Аустралији и другим земљама. Трећа врста је **планска колонизација** којом је пресељено велики број Срба и Црногораца из тзв. „пасивних“ динарских предјела у Војводину. Четврта врста су **избјегличке миграције** из ратом захваћених подручја (1992-95) према Србији, Црној Гори и у иностранство. Услијед бројних миграција различитих праваца становништво српских земаља је данас измијешано до те мјере да је веома тешко утврдити поријекло већине породица само неколико генерација уназад.

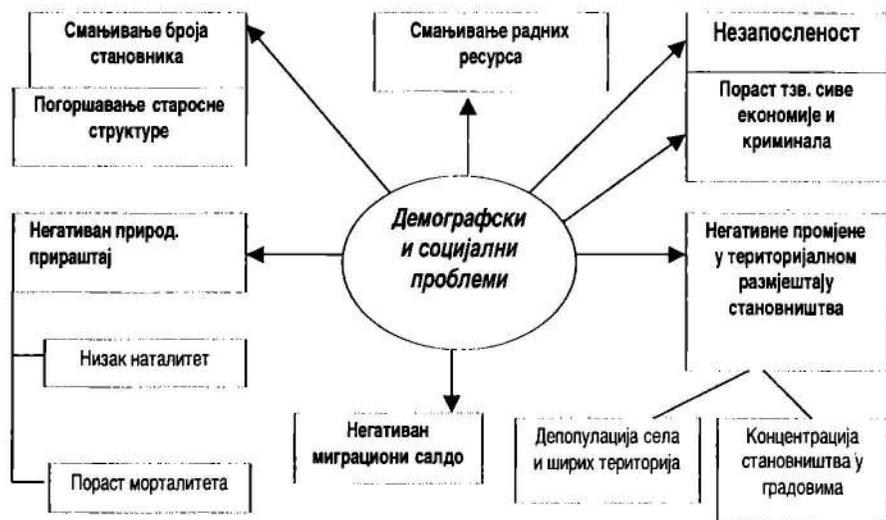
У временском раздобљу од 1981-91.г. први пут у новије вријеме остварен је негативан миграциони салдо у средишњој Србији и Војводини, с просјечном годишњом стопом -0.8 односно -2.8 промила. У овом десетогодишњем периоду негативан миграциони салдо био је скоро три пута већи од природног прираштаја у Војводини ($-32\ 340$ према $11\ 457$) а у средишњој Србији износио је 28.5% од природног прираштаја ($-45\ 529$ према $159\ 971$). Црну Гору, класично емиграционо подручје (а слично је и у источној Херцеговини), у овом временском периоду карактерише увећавање негативног миграционог

салда. Веће исељавање на „привремени рад“ у западноевропске и друге развијене земље започело је још шездесетих година и траје све до данас. Оно је углавном условљено економским разлозима. После 1991. г., њима су придодати и политички разлози, избјегавање војне обавезе и други, те је због повећаног удјела младих и високо образованих људи структура исељеника постала још неповољнија.

Губици због исељавања становништва представљају озбиљан демографски проблем, и то из више разлога: прво, због демографских губитака становништва (директних и индиректних, преко њихових потомака); друго, због губитака високообразованих, стручних и техничких кадрова (тзв. „одлив мозга“); треће, због немогућности компензације емиграције у условима недовољног наталитета и отворене депопулације (изузев Косова и Метохије, где се велика емиграција компензира високим наталитетом).

Поред економски условљених миграција, треба нагласити значај исељавања српског и црногорског становништва под притиском са Косова и Метохије. Према процјенама у периоду 1961-1987.г. исељено је преко 120 000 лица, а у вријеме агресије НАТО преко 200 000. Етничка и демографска карта простора насељених Србима у Хрватској и БиХ такође је битно измијењена под утицајем агресија и прогона у периоду 1991-95. г. На крају XX вијека Југославија се суочила и са проблемом избјеглиштва. Током етничко-грађанских ратова између 1991-95.г. у Хрватској и БиХ око 595 000 избјеглица је дошло у Србију, 92,4% од њих су Срби, остало Бошњаци и други. Они су освјежили демографску слику у СР Југославији, али су довели у питање демографску будућност својих матичних простора. Неповољне тенденције демографског развоја региона насељених претежно српским и другим хришћанским становништвом узрокује озбиљне проблеме у домену економских, социјалних и војних питања. Отуда се популациона политика и планирање породице намећу као императив.

Сл. 1. – Схema демографских и социјалних проблема

6. РЕГИОНАЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ПРОЦЕСА УРБАНИЗАЦИЈЕ И ДЕРУРАЛИЗАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Становништво се по мјесту становања може подијелити на сеоско (рурално) и градско (урбано), а по дјелатностима на пољопривредно и непољопривредно. До шездесетих година двадесетог вијека јужнословенске земље су имале изразито пољопривредни и рурални карактер. То значи да је већина становништва живјела у селима и бавила се пољопривредом. У Србији је по попису становништва 1953. године, 77,5% становништва било је сеоско а 67% пољопривредно. У Црној Гори удио сеоског становништва износио је 85,3%. У БиХ ситуација није била боља. Ипак, постојале су унутрашње регионалне разлике у степену урбанизације. На примјер, удио градског у укупном становништву износио је у Војводини око 30%, централној Србији 21%, на Косову и Метохији 15% а у Црној Гори 14,7%.

Процес урбанизације и деаграризације подстакнут је процесом индустријализације од шездесетих година и траје до данас. Процес индустријализације утицао је на промјене у размјештају становништва и његовим биолошким и социјалноекономским структурама. Процес економског развоја подстакло је прелазак становништва из села (дерурализација) у градове (урбанизација) и прелазак активног становништва из аграрних дјелатности (деаграризација) у индустријске (индустријализација) и услужне (терцијаризација) дјелатности. Ови процеси су међусобно узрочно-последично повезани и праћени су миграцијама становништва на релацији село-град, и неразвијени-развијени региони. Развој индустрије је утицао на промјене у структури дјелатности и концентрацију становништва у градовима. Процес урбанизације становништва карактерише се растом градског становништва и ширењем градова и градског начина живота на ширим просторима.

Урбанизација се одразила на раст градова и приградских насеља на једној страни и смањивање сеоског и пољопривредног становништва и економско слабење сеоских насеља, на другој. У посљедњих четрдесетак година урбанизација захвата најприје градска а затим и приградска насеља, док се највећи број сеоских насеља одласком фертилног и радно способног становништва демографски празни, смањује па чак и гаси. Демографско пражњење села је резултат узајамног дејства два фактора: дуготрајне емиграције младог и радно способног становништва, и у вези с тим, ниског natalитета. Истовремено број градског становништва се стално повећава, како усљед природног прираштаја тако и имиграције. Имиграцијска компонента је имала превагу у периоду интензивније индустријализације и економског развоја, до осамдесетих година, а природни прираштај долази до изражаја у периоду економске кризе након тога. У ратом захваћеним подручјима такође је дошло до повећане концентрације становништва у градовима. Проблем депопулације села посебно је изражен у брдско-планинским и пограничним подручјима. Уопште узев, постоји висок степен корелације између урбанизације, миграција и природног кретања становништва.

Темпо увећавања градског становништва се разликује по регионима и међупописним периодима. На примјер, у Србији је у периоду 1953-61.г. просјечна годишња стопа раста градског становништва износила 4,8%, у периоду 1961-71. г. 4,2%, 1971-81.г. 2,4% и 1981-91.г. 1,4%. Истовремено су се

повећавале регионалне разлике у степену урбанизације. На примјер, степен урбанизације у Војводини износио је у првом међупописном периоду 38,3%, у другом 48,7%, у трећем 54,1% и у четвртном 55,7%. У средишњој Србији степен урбанизације је растао спорије – у првом међупописном периоду износио је 28,6%, у другом 40,8%, у трећем 47,8% и у четвртном 53,6%. На Косову и Метохији је био још спорији – у првом међупописном периоду 19,5%, у другом 26,9%, у трећем 32,5% и у четвртном 37,5%. У Црној Гори степен урбанизације у првом периоду износио је 21,2%, у другом 34,2%, у трећем 50,7% и у четвртном 58,4% .

Табела 7. – Учешће градског у укупном становништву (у %)

Регионалне целине	Степен урбанизације		
	1981.	1991.	Промена (2-1)
Србија	44,6	50,7	4,1
Војводина	54,1	55,7	1,6
Центр. Србија	47,8	53,6	5,8
Косово и Метохија	32,5	37,3	4,8
Црна Гора	50,7	58,4	7,7
БиХ	34,2	39,5	5,3
Република Српска*	-	39	-

*За Републику Српску податак из 1996. године.

У Републици Српској још увијек висок проценат становништва живи у селима (61%). Миграциона кретања, прогони српског становништва из села у градове или у иностранство у многоне су измијенили тај однос (*Маријанац З., Маринковић Д., 2001*). Ипак је процес урбанизације доста спор, поготову ако се има у виду да су Републици Српској у оквиру БиХ припала углавном сеоска подручја. Процес урбанизације ће ићи у корак са процесом економског развоја, те се у првој деценији 21. вијека може очекивати одржива пропорција сеоског и градског становништва.

Диспропорције у односу урбаног и сеоског, непољопривредног и пољопривредног активног становништва, указује на постепену социоекономску трансформацију села, али и на појаву категорије сељака-радника који учествују у дневним миграцијама на релацији село-град. У СРЈ и БиХ је још увијек на великим подручјима присутна фаза екстензивне урбанизације, коју карактерише велики демографски притисак на градове. Са економским развојем наступа интензивна фаза, која се карактерише полицентричном урбанизацијом и функционалном ревитализацијом сеоских насеља. Према свјетским критеријумима, ове земље се сврставају у прелазни тип урбанизације (50-75% сеоског у укупном становништву).

Савремену мрежу градских насеља у СР Југославији чине 234 града од којих су 116 у средишњој Србији, 52 у Војводини, 26 на Косову и Метохији и 40 у Црној Гори. Највећи број градова је у категорији малих (до 5 000 становника), средњих (од 5-10 000 становника) и већих (преко 10 000), а најмање у категорији великих, с преко 100 000 становника (7). У категорију великих градова спадају Београд, Ниш, Нови Сад, Крагујевац, Приштина, Суботица и Подгорица. Градско становништво је доста концентрисано у једном центру –

Београду. Око 1/5 градског становништва Републике Србије или преко 1/3 средишње Србије живи у Београду, док су брдско планинска и погранична подручја слабо урбанизована (Тошић Д., 1999).

СРЈ има изражен мононуклеарни тип мреже насеља, са доминацијом главног града Београда. У вријеме бивше Југославије, Београд се развијао као урбана суперконцентрација, а након распада те државе остао је без свог широког залеђа. На сличан начин су Аустрији и Мађарској, након распада Аустроугарске, остале у мираз престонице грађене за много већу популацију и изразито дефектни урбани системи у којима изразито доминирају главни градови Беч и Будимпешта. Послије распада СФР Југославије, стварањем националних држава на том геопростору, главни градови су постали атрактивни фокуси развоја и центри територијалне интеграције. Њихов развој подстиче се и политичким мјерама, макар и по цијену стварања пустоши око њих. Тако се у овим земљама почињу стварати асиметрични урбани системи у погледу величинске структуре и територијалног размјештаја (види таб. 3).

Табела 8. - Однос демографске величине десет највећих градова у СРЈ и БиХ, 1991.

Град	Број становника	Индекс у односу на Београд	Индекс у односу на претходни град
Београд	1.168 454	100,0	-
Сарајево	526 000	45,0	45,0
Нови Сад	179 626	15,3	34,1
Ниш	173 391	14,8	96,5
Приштина	155 499	13,3	89,6
Крагујевац	147 305	12,6	94,2
Бања Лука	143 000	12,2	97,0
Подгорица	117 000	10,0	81,8
Суботица	100 386	8,5	85,5
Призрен	92 303	7,9	91,9

У процесу друштвеноекономског развоја заснованом на динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва из сеоских у градска насеља и из примарних у секундарне и терцијарне дјелатности, сукцесивно се смјењују сљедеће фазе урбанизације: 1. Примарна урбанизација (развој старих градова); 2. Секундарна урбанизација (развој нових индустријских центара); 3. Терцијарна урбанизација (дифузија градског начина живота и услуга у ванградски простор и стварање градских регија). Пошто је геопростор СРЈ и БиХ неравномјерно насељен и економски развијен, све врсте, нивои и фазе урбанизације се сусрећу у појединим регионалним цјелинама.

Иако су се издиференцирали различити облици мање или више урбанизованих ареала, ипак је овај геопростор још увијек недовољно урбанизован. На територији Србије јасно су изражене регионалне разлике између релативно добро урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване средишње Србије са израженим централитетом Београда, и ниско урбанизованог Косова и Метохије које се карактерише високим природним прираштајем и екстензивном привредом.

Концентрација становништва у градовима изазива бројне друштвено-географске промјене као што су деаграризација, депопулација сеоских насе-

ља, повећавање дневних миграција на релацији село-град, смањивање пољопривредних површина, опадање учешћа примарног, а јачање секундарног, терцијарног и кварталног сектора привреде, еколошке промјене и нарушавање екосистема животне средине. Деаграризација се испољава у три вида: а) трајном напуштању пољопривреде, б) појави сељака-радника, који се баве пољопривредом као допунским занимањем, и ц) претварање пољопривредног земљишта у грађевински терен. Деаграризација смањује аграрну функцију руралне у корист градске средине. Императив даљег тока урбанизације СРЈ и БиХ је децентрализација уз успостављање сложеног просторног система градских насеља.

7. СТРУКТУРНЕ ПРОМЈЕНЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ

Распад социјалистичког система, распад државе и прекид економских веза на простору бивше СФР Југославије, пустошења на ратом захваћеним просторима, међународне санкције и блокада спољње трговине – довели су почетком 90-х година XX вијека до промјена у производној, власничкој и територијалној структури привреде. Промјене у структури привреде праћене су промјенама у структури активног становништва по секторима дјелатности и промјенама у структури запослених по привредним гранама. Становништво се према активности дијели на активно, лица са личним приходом и издржавано. Активно становништво се дијели по секторима привреде (примарни, секундарни, терцијарни) и по привредним гранама. Према облику власништва издвајају се два сектора – приватни и државни. Општи трендови развоја и реструктурирања привреде захватили су све територије у оквиру СРЈ и БиХ. Те промјене можемо сагледати кроз структуру активног

Табела 9. - Структура запослених по дјелатностима, 2000. г.

Делатности	С Р Ј	Црна Гора	Србија*			БиХ	
			Свега	Централна	Војевина	Р.Српска**	Ф. БиХ
Укупно	2331673	181762	2149911	1604696	545216	201 788	395 400
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Индустр.	32,8	21,7	33,7	32,9	35,9	30,6	31,1
Пољопр.	3,9	2,7	4,0	2,4	8,7	2,4	1,2
Шумар.	0,6	0,7	0,6	0,6	0,7	0,9	1,4
Водопр.	0,7	0,7	0,7	0,5	1,2	0,2	0,2
Грађевин.	4,8	3,5	4,9	5,1	4,3	3,2	5,8
Саобр.	7,6	12,3	7,2	7,1	7,4	4,2	6,5
Трговина	15,2	16,3	15,1	15,6	13,6	12,3	9,6
Угостит.	4,2	10,2	3,7	4,1	2,5	2,4	2,9
Занат.	3,8	2,9	3,9	4,1	3,5	2,9	3,6
Копунал.	1,9	3,0	1,8	1,9	1,4	1,3	2,3
Финанс.	4,1	2,9	4,2	4,7	2,8	1,7	3,9
Образов.	8,2	9,7	8,1	8,2	7,4	6,8	9,0
Здравство	6,3	5,5	6,3	6,3	6,4	6,0	6,9
Јавне сл.	5,2	7,0	5,1	5,3	4,3	24,2	15,5
Слободне	0,7	1,1	0,7	1,0

*Без података за Косово и Метохију. **Подаци за Републику Српску 1998. г. Извори: УНДП, Сарајево, 1999.; Стат. годишњак Федерације БиХ, 2000; Стат. годишњак СР Југославије, 2001.

становништва, или кроз структуру запослених по секторима и по гранама. Иако је структура активног становништва по дјелатностима дијелом одраз историјског наслијеђа, али и савремених развојних тенденција сваке земље или регионалне цјелине, њено изучавање је значајно за планирање развоја. У периоду од 1953 – 1991. г. број активних становника се повећавао. Такође је растао број и удио лица са личним приходима и издржаваних лица. Доминантна категорија 1953. г. у структури активног становништва било је пољопривредно встановништво. Затим је услиједио процес *индустријализације*, а у новије вријеме и процес *терцијаризације* активности.

У Републици Српској економска структура је ратом (1992-95) поремећена. По подацима за 1998. г. регистровано је 892 932 радно способних становника (59,7% укупног становништва). Број запослених (у сталном радном односу) је знатно мањи, око 201 788 или 22,5%. То значи да је велики број радно способних становника незапослен (око 35,6%). Број пензионера је 111 440 (један пензионер на два запослена). На једног запосленог долази просјечно 6,9 становника. Број запослених се постепено повећава, у вези са обновом ратом оштећених капацитета.

Привредне гране које се развијају брже од осталих, у дужем временском периоду, називају се „**полови развоја**“. Оне су „локомотиве“ развоја и фактори интеграције у структури привреде. Упоредивањем броја запослених по секторима дјелатности у дужем временском периоду, можемо доћи до закључка о економском просперитету, развоју и цивилизацијским токовима у СРЈ и БиХ. Општи тренд у овим земљама је да се економска структура карактерише опадањем примарног сектора (што означава процес деаграризације), пораст удјела секундарног сектора (значајан процес индустријализације) и пораст удјела терцијарног сектора (терцијаризација у експанзији). Према томе, економска структура ових простора се постепено мијења и постаје слична структури развијених земаља Европе. Они привредни центри који расту брже од других називају се „**центри раста**“. У њима су, по правилу, концентрисане оне привредне гране које имају улогу „полови развоја“. Више центара раста, по правилу, нису изоловани већ су повезани међусобно саобраћајним линијама (путевима, пругама, телекомуникацијама, пловним путевима) у низове, које називамо „**осовине развоја**“. Основне „осовине“ развоја се пружају дуж важних саобраћајница које прате ријечне долине и котлине, на примјер: 1. Поморавска (Београд-Ниш-Врање), на коју се надовезују Западноморавска и Нишавска; 2. Дунавско-потиска (Београд-Нови Сад-Суботица); 3. Посавска (Београд-Бијељина-Брчко-Бања Лука), са одвојком кроз Подриње; 4. Тимочка, 5. Ибарска која се спаја са Косметском, итд. Видимо да се осовине развоја укрштају у Београду, који је главни центар развоја. У БиХ неке осовине дуж ријечних долина су пресејчене ентитетском границом. Осовине и центри развоја утичу на **диспаритете регионалног развоја** – поларизацију територије на развијене и мање развијене регионе.

ЗАКЉУЧАК

СР Југославија и Босна и Херцеговина су регионално издиференциране у погледу етничке структуре, демографских процеса, миграција становништва и развојних потенцијала. Регионална диференцијација демографских процеса

на територијама СРЈ и БиХ (као и политичка диференцијација позната под називом „балканизација“), условљена је прије свега етно-културним факторима. Територија СРЈ и БиХ може се са тог гледишта подијелити на два поларизована простора: *Експанзивни*, у којем преовлађује становништво *исламске* религије и оријенталног културног круга (Косово и Метохија, Федерација БиХ), и *стагнанти*, који мјестимично прелази у *регресивни*, у којем преовлађује становништво хришћанске вјероисповијести и ево-балканског културног круга (Војводина, Централна Србија, Република Српска и Црна Гора). Први простор карактеришу прогресивни демографски трендови – висок наталитет, низак морталитет, висока стопа природног прираштаја, мали индекс старења, благи процес урбанизације и дерурализације становништва, низак степен запослености са доминацијом традиционалних грана у структури привреде. Други простор се карактерише регионално неуједначеним али у целини неповољним демографским процесима – низак наталитет, висок морталитет, низак или негативан природни прираштај, висок индекс старења, концентрација становништва у градовима и проблеми демографског пражњења села (посебно у брдско-планинским и пограничним крајевима). Ови дивергентни демографски процеси узрокују поремећаје равнотеже регионалног развоја. Урбанизација и миграције становништва узрокују нову просторну поларизацију демографских процеса и неравнотежу на релацији село-град. У градским подручјима преовлађују прогресивни а у сеоским регресивни демографски процеси, који стварају одређене проблеме у просторној организацији привреде и друштва, прије свега у овом другом региону. Процеси урбанизације становништва и концентрације привредних активности дугорочно могу надвладати етно-културне факторе и успоставити нову просторну поларизацију процеса демографског развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Bucuk S., Kovacevic S., Milakovic N., *Problems of return of refugees and displaced persons: Bosnia and Hercegovina experience*, statistical data, Mostar, Juni, 2000.
- Гњато Р., Грчић М., *Геополитички аспект развоја Југоисточне Европе*. Потребе и могућности повезивања Р. С. са мрежом евр. трансп. коридора, Урб. завод РС, Б. Л., 2000.
- Демографска статистика*, Стат. билтен 2, РЗС Републике Српске, Б. Л., 2000.
- Ђурић В.**, *Географски распоред новоколонизованог становништва у Војводини*, Гласник Етнографског инст. САН, II-III за 1953-54.г., Београд, 1957.
- Илић Ј.**, *Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање*. Историјско-географски преглед. Зборник ВГИ, Београд, 1994.
- Марић Ђ.**, *Економско-географска анализа економских активности и активног становништва у Републици Српској*, Гласник ГД РС, св. 5, Бања Лука, 2000.
- Маријанац З., Маринковић Д.**, *Демографски проблеми пограничних подручја сјеверозападног дијела Републике Српске*, Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, научни скуп, Београд, 2001.

- Маџура М.**, *Избрани радови I-III*, Београд, 1997.
Попис становништва 1991 г., СЗС, Београд.
- Рашевић М.**, *Демографски развој Југославије*, Васпитање младих за хумане односе међу људима и планирање породице, Београд, 1999.
- Радовановић С.**, *Регионалне и етничке диспропорције у природном кретању становништва Србије*, Гласник ГД РС, св. 2., Бања Лука, 1997.
- Статистички годишњак Федерације БиХ*, Сарајево, 2000.
- Статистички годишњаци ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ*, СЗС, Београд, 1948-2001.
- Извјештај о хуманом развоју БиХ*, УНДП, 1998.
- Извјештај Комесаријата за избјеглице РС и РЦГ*, УНХЦР, Београд, 1998.
- Тошић Д.**, *Савремене тенденције урбанизације Србије*. Друштвено-географски процеси у СРЈ и њихова наставна актуелизација, Београд-Никшић, 1999.
- Цвијић Ј.**, *Балканско полуострво*, Београд, 1966.
- Шпирић Н., Маријанац З.**, *Становништво Републике Српске*, Б. Л., 1999.

Mirko Grcic

REGIONAL CHARACTERISTICS OF POPULATION IN YUGOSLAVIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

S U M M A R Y

In SR Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina population have very heterogeneous ethnic structure, regional distribution, demographic processes, migrations and economic activity. In opposite this, some regions in this countries have very similar demographic and socio-geographic problems. In this article observed some problems in connection with demographic processes in period after World War II and particularly after Deyton agreement 1995. As demographic regions observed two republics (Serbia and Montenegro), two autonomous provinces (Vojvodina and Kosovo-Metohija), one entitet (Republika Srpska) and ten cantons (Federacija BiH). In conclusion, author emphasize that some demographic and socio-geographic problems in this countries is possible to solve in common, on basis of ethnic tolerance, democratic ideals and regional economic cooperation.